

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فقه ۲

سطح ۲

درس ۴

استاد: حجت‌الاسلام والمسلمین امینی

آموزشیار: آقای یوسفی

مقدمه

طی چند درس، مستندات احکام مربوط به اوقات نمازهای یومیه را بررسی می‌کردیم. در این درس، بخش پایانی این مستندات را ارائه می‌کنیم.

نکته قابل توجه به عنوان مقدمه، این است که شاید برخی از استدلالات مصنف محترم، قادر بر اثبات مدعا نباشد؛ اما سعی شده در متن درس، مراد مصنف را بیان کنیم. اگر مطلب قابل ذکری درباره بیانات مصنف به ذهن قاصرمان رسیده باشد آن را در پاورقی آورده‌ایم تا توسط دانش‌پژوهان محترم بتوانند به راحتی، صحت و سقم مطالب را بسنجند.

متن درس

٥- وقد وقع الاختلاف فى نهاية صلاة المغرب، فالمشهور الى نصف الليل. وقيل الى غيبوبة الشفق. والمناسب الأول لقوله تعالى: أقم الصلاة لدلوك الشمس الى غسق الليل الدال على جواز ايقاع المغرب الى غسق الليل، وهو انتصافه على ما فى صحيحة زرارة. قيل: والمعارض كصحيحة اسماعيل بن جابر عن أبى عبدالله عليه السلام: «سألته عن وقت المغرب، قال: ما بين غروب الشمس الى سقوط الشفق» لابدّ من طرحه لمخالفته لإطلاق الكتاب الكريم.

٦- المعروف فى بداية وقت صلاة العشاء ما بعد صلاة المغرب. وقيل عند سقوط الشفق. والمناسب الاول لإطلاق آية الغسق، ولصحيحة زرارة عن أبى عبدالله عليه السلام: «صلى رسول الله صلى الله عليه وآله بالناس المغرب والعشاء الآخرة قبل الشفق من غير علة فى جماعة. وانما فعل ذلك ليتسع الوقت على أمته» وغيرها.

٧- ويمتد وقت العشاء الى نصف الليل عند المشهور، خلافاً للمنسوب للشيخ المفيد والطوسى من امتداده الى ثلثه. والمناسب الأول لإطلاق آية الغسق وصحيحة أبى بصير عن أبى جعفر عليه السلام: «قال رسول الله صلى الله عليه وآله: لولا أنى أخاف أن أشق على أمتى لأخرت العتمة الى ثلث الليل وأنت فيرخصة الى نصف الليل، وهو غسق الليل...» والمعارض مدفوع بما سبق.

٨- وأما اختصاص المغرب باول الوقت والعشاء بآخره، فلمرسلة داود بن فرقد - المتقدمة عند البحث عن الظهرين - المنجبرة سنداً بفتوى المشهور بناءً على كبرى قاعدة الإنجبار.

٩- واما امتداد وقت العشاءين للمضطر الى طلوع الفجر، فلصحيحة ابى بصير عن ابى عبدالله عليه السلام: «ان نام رجل ولم يصلّ صلاة المغرب والعشاء او نسي فان استيقظ قبل الفجر قدر ما يصلحها كليهما فليصلهما. وان خشى ان تفوته احدهما فليبدأ بالعشاء الآخرة...» وغيرها.

١٠- وأمّا أن بداية صلاة الصبح طلوع الفجر، فلا خلاف فيه. ويدل عليه قوله تعالى: أقم الصلاة لدلوك الشمس الى غسق الليل وقرآن الفجر فإن المراد من قرآن الفجر هو صلاة الصبح، ولاوجه لنسبتها الى الفجر إلا كون بدايتها ذلك.

١١- وأمّا أن نهايتها طلوع الشمس، فهو المشهور. وقيل الى طلوع الحمرة المشرقية للمختار والى طلوع الشمس لغيره. والمناسب الاول لصحيحة زرارة عن أبى جعفر عليه السلام: «وقت صلاة الغداة ما بين طلوع الفجر الى طلوع الشمس.

انتهای وقت نماز مغرب

درباره انتهای وقت ادای نماز مغرب اقوالی مطرح شده^۱ که دو مورد از آنها را بررسی می‌کنیم:

۱. مشهور قایلند که وقت ادای نماز مغرب، تا نیمه شب شرعی^۲ ادامه دارد.^۳

۲. برخی معتقدند که پایان وقت ادای نماز مغرب، زمان از بین رفتن سرخی مغرب^۴ است.

مصنف قول مشهور را می‌پذیرد و استدلالش را چنین بیان می‌دارد:

خداوند در قرآن کریم (سوره اسراء؛ آیه ۷۸) فرموده است: «أقم الصلاة لدلوك الشمس إلى غسق الليل». این آیه

دلالت دارد بر اینکه مسلمین باید بین زوال خورشید تا «غسق لیل» نمازهایی^۵ را ادا کنند.

لذا از طرفی ادای نماز مغرب تا «غسق لیل» جایز می‌گردد و از طرف دیگر، طبق روایتی که زراره از امام باقر

علیه‌السلام نقل کرده مراد از «غسق لیل» همان «نیمه شب» است.^۶

^۱ به بعضی از این اقوال در متن زیر اشاره شده است:

«اختلف الأصحاب (رضوان الله عليهم) في آخر وقت المغرب، فالمشهور أنه إلى ان يبقى لانتصاف الليل مقدار أداء العشاء... و قال الشيخ في أكثر كتبه

آخره غيبوبة الشفق المغربي للمختار و ربع الليل مع الاضطرار... و قال في الخلاف آخره غيبوبة الشفق و أطلق... و روى ربع الليل و حكم بعض

أصحابنا ان وقتها يمتد إلى نصف الليل... و قال ابن بابويه وقت المغرب ان كان في طلب المنزل في سفر إلى ربع الليل... و نقل عن المبسوط انه حكى

عن بعض علمائنا قولاً بامتداد وقت المغرب و العشاء إلى طلوع الفجر...» (الحدائق الناضرة في أحكام العترة الطاهرة؛ كتاب الصلاة؛ الباب الأول في

المقدمات؛ المقدمة الثالثة في المواقيت؛ المقصد -الأول- في مواقيت الفرائض الخمس؛ -المسألة التاسعة- آخر وقت المغرب)

^۲ در نحوه محاسبه نیمه شب شرعی، قدری اختلاف نظر وجود دارد. به عنوان نمونه به دو مساله زیر توجه کنید:

مرحوم امام خمینی: «...احتیاط واجب آن است که برای نماز مغرب و عشاء و مانند اینها، شب را از اول غروب تا اذان صبح حساب کرد...»؛ آیه

الله خویی و آیه الله تبریزی: «آخر وقت نماز عشا نصف شب است و شب از اول غروب است تا اول آفتاب».

^۳ البته طبق نظر مصنف و مشهور علما که قائل به «وقت اختصاصی» برای نمازهای مغرب و عشاء هستند، به اندازه ادای نماز عشاء در آخر وقت،

وقت اختصاصی عشاء است و در این زمان، وقت نماز مغرب گذشته و باید به عشاء پرداخت.

^۴ در ابتدای شب، خورشید به قدری پایان رفته که تاثیر زیادی در روشنایی آسمان ندارد؛ فقط در سمت مغرب، آسمان به رنگ قرمز دیده می‌شود

که به آن «شفق» می‌گویند. البته در مورد «شفق» تعاریف دیگری هم بیان شده که قول برخی از لغویین را در ذیل می‌بینید:

العین: و الشفق: الحمرة من غروب الشمس إلى وقت العشاء (الأخيرة)

لسان العرب: و الشَّفَقُ: بقية ضوء الشمس و حمرتها في أول الليل ترى في المغرب إلى صلاة العشاء.

مجمع البحرين: و عن الخليل: الشفق الحمرة من غروب الشمس إلى وقت العشاء الآخرة فإذا ذهب قيل غاب الشفق. و عن ابن قتيبة: الشفق الأحمر من

غروب الشمس إلى وقت العشاء الآخرة ثم يغيب و يبقى الشفق الأبيض إلى نصف الليل. و في النهاية الشفق من الأضداد يقع على الحمرة التي ترى في

المغرب بعد غروب الشمس و به أخذ الشافعي. و على البيضاء الباقي في الأفق الغربي بعد الحمرة المذكورة و به أخذ أبو حنيفة في حديث بلال.

^۵ نمازهای ظهر، عصر، مغرب و عشاء.

^۶ مرحوم کلینی در کتاب شریف کافی حدیث ذیل را نقل کرده است:

علی بن ابراهیم عن ابيه عن حماد بن عيسى و محمد بن يحيى عن أحمد بن محمد بن عيسى و محمد بن إسماعيل عن الفضل بن شاذان جميعا عن حماد بن عيسى عن

حريز عن زرارة قال: سألت أبا جعفر (ع) عما فرض الله عز و جل من الصلاة. فقال: خمس صلوات في الليل و النهار. فقلت: فهل سماهن و بيّنهن في كتابه؟

قال: نعم؛ قال الله تعالى لنبية «أقم الصلاة لدلوك الشمس إلى غسق الليل» و دلوكها زوالها فيما بين دلوك الشمس إلى غسق الليل أربع صلوات

سماهن الله و بيّنهن و وقتهن و غسق الليل هو انتصافه... (الكافي؛ كتاب الصلاة؛ باب فرض الصلاة؛ ح ۱)

اشکال:

در روایت صحیحی نقل شده که از امام صادق علیه السلام -در جوابِ راوی که از زمان نماز مغرب پرسیده بود- چنین فرمود: «ما بین غروب الشمس إلى سقوط الشفق». این روایت دال بر قول دوم بوده و با روایتی که دال بر قول اول بود معارض است.

جواب:

برخی گفته‌اند: امثال این روایت را باید کنار نهاد؛ چون مخالف با صریح قرآن (مبنی بر بقای وقت نماز مغرب تا نیمه شب و عدم تقیید آن به غیبت شفق) است.^۱ وظیفه ما عمل به صریح قرآن است که با تفسیر ائمه علیهم السلام (که «غسق الليل» را به نیمه شب تفسیر کرده‌اند) دلالت بر امتداد وقت نماز مغرب تا نیمه شب دارد.^۲

تطبيق

۵- و قد وقع الاختلاف في نهاية صلاة المغرب، فالمشهور الى نصف الليل. وقيل الى غيبوبة الشفق.

در مورد انتهای (وقت ادای) نماز مغرب، اختلاف شده است. مشهور، قائل به (ادای نماز مغرب) «تا نیمه شب» هستند و (نیز) گفته شده «تا زمان از بین رفتن (شفق و) سرخی سمت مغرب» (برای ادای نماز مغرب، وقت داریم).

والمناسب الأول لقوله تعالى: أقم الصلاة لدلوك الشمس الى غسق الليل الدال على جواز ايقاع المغرب الى غسق الليل، وهو انتصافه على ما في صحيحة زرارة.

^۱ در اصول فقه مطرح می‌شود که یکی از مرجحات متنی در هنگام تعارض اخبار، موافقت با قرآن است؛ لذا روایت مخالف را کنار نهاده و به روایت موافق عمل می‌نماییم.

^۲ البته برخی از علما، بین این ادله تعارض نمی‌بینند؛ بلکه روایات دال بر قول دوم را حمل بر «وقت افضلیت» کرده‌اند. به عبارت زیر از مرحوم خوئی توجه بفرمایید:

مرحوم خوئی در «التنقیح فی شرح عروة الوثقی» درباره انتهای وقت ادای نماز مغرب، چند قول را مطرح می‌کند از جمله:

«و عن الشيخ في الخلاف و ابن البراج ان آخر وقت المغرب غيبوبة الشفق...» و در ادامه می‌فرماید: «و الصحيح ما ذهب اليه المشهور من امتداد وقت المغرب الى نصف الليل و يدل على ذلك الآية المباركة *أقم الصلاة لدلوك الشمس إلى غسق الليل* بضميمة ما ورد في تفسيرها لدلالاتها على ان الصلوات الأربع - غير فريضة الفجر - تدخل أوقاتها بالدلوك و يمتد الى غسق الليل المفسر بمنتصفه - كما هو كذلك لغة - إلا انا علمنا بالأخبار الواردة في المقام عدم جواز تأخير الظهرين عن المغرب، كما علمنا بعدم جواز تقديم العشاءين على الغروب إذا فالآية المباركة و الرواية المفسرة لها دللتنا على امتداد وقتي العشاءين الى منتصف الليل...»

فعلى ذلك لو وردت رواية تامة الدلالة و السند و دللتنا على أن وقت المغرب يمتد الى ذهاب الشفق أو غيره من التحديدات المذكورة في المقام لم يكن أى مناص من ان نحملها على الأفضلية... فيقال في المقام ان الإتيان بالفريضة الى هذا الحد أفضل، لا ان الوقت يخرج بذلك فتندرج في الفوائت أو ان التأخير عنه حرام و ان لم يخرج بذلك الوقت؛ إذ الآية المباركة بضميمة الأخبار المتقدمة صريحة الدلالة على قول المشهور و هي انما وردت خطابا للنبي لبيان الوظيفة المقررة على جميع المسلمين لمكان اشتراكهم في التكليف فلا يمكن حملها على بيان وظيفة المعذورين و المضطرين...»

قول اول را می‌پذیریم چون (مطابق با آیه قرآن است) که خداوند می‌فرماید: «به پا دار نماز را از زوال خورشید تا "غسق اللیل" که دلالت دارد بر جواز اقامه نماز مغرب تا "غسق اللیل" که بنابر صحیحہ زرارہ (که از امام باقر نقل کرده) "نیمه شب" است.

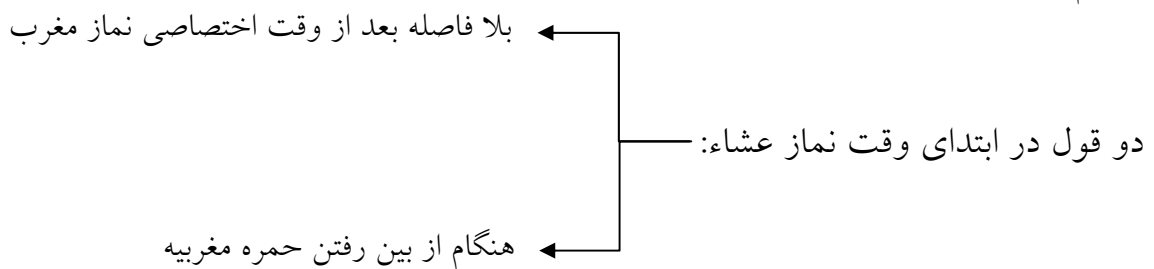
قیل: والمعارض صحیحہ اسماعیل بن جابر عن أبی عبدالله علیه السلام: «سألته عن وقت المغرب، قال: ما بین غروب الشمس الی سقوط الشفق» لابدّ من طرحه لمخالفته لإطلاق الكتاب الکریم.

گفته شده: و باید (اخبار) معارض - مثل صحیحہ اسماعیل بن جابر از امام صادق عیه السلام: «درباره وقت (نماز) مغرب پرسیدم. امام فرمود: بین غروب خورشید تا هنگام از بین رفتن شفق (و سرخی سمت مغرب)» - کنار نهاده شوند؛ چون با اطلاق قرآن کریم مخالفت دارند.

ابتدای وقت نماز عشاء

درباره ابتدای وقت ادای نماز عشاء، دو قول مطرح شده است^۱:

۱. بلافاصله بعد از ادای نماز مغرب؛ یعنی هنگامی که از غروب آفتاب، زمانی بگذرد که برای ادای سه رکعت نماز لازم است، وقت ادای نماز عشاء آغاز می‌شود.
۲. هنگام از بین رفتن سرخی سمت مغرب.

مصنف قول اول را می‌پذیرد و بر این فتوا دو دلیل اقامه می‌کند:

(الف) اطلاق آیهی «أقم الصلاة لدلوك الشمس إلى غسق الليل». این آیه بین زوال خورشید تا نیمه شب، نمازهایی (که چهار نماز ظهر، عصر، مغرب و عشاء باشد) را واجب کرده است و قیدی ندارد که فلان نماز را باید در فلان زمان از این محدوده به جا آورد. لذا ادای هر چهار نماز در هر جای این محدوده‌ی زمانی بلامانع است. البته بخاطر ادله‌ای دیگر، ترتیب بین نمازها و نیز برخی از قیود را قائل می‌شویم^۲.

^۱ قال المحقق البحرانی فی الحدائق:

«المشهور بین الأصحاب (رضوان الله علیهم) ان أول وقت العشاء إذا مضى من غروب الشمس قدر ثلاث ركعات و الیه ذهب السيد المرتضى و الشيخ فی الاستبصار و الجمل و ابن بابویه و ابن الجنید و أبو الصلاح و ابن البراج و ابن زهرة و ابن إدريس و من تأخر عنه، و نسبه العلامة فی المنتهی الی ابن ابی عقیل ایضا مع انه فی المختلف نسب الیه القول الآتی، و قال الشیخان أول وقتها غیوبة الشفق و نسبه فی المختلف الی ابن ابی عقیل و سلا، و هو أحد قولی المرتضى علی ما نقله بعض الأصحاب أيضا...» (الحدائق الناضرة لأحكام العترة الطاهرة؛ کتاب الصلاة؛ الباب الأول فی المقدمات؛ المقدمة الثالثة فی المواقیب؛ المقصد -الأول- فی مواقیب الفرائض الخمس؛ -المسألة العاشرة- أول وقت العشاء)

^۲ دلیل داریم که:

اولا: باید نماز ظهر قبل از نماز عصر ادا شود.

ب) صحیحہ زرارہ از امام صادق علیہ السلام. امام ششم فرمود: «پیامبر صلی الله علیه وآله همراه مردم، نمازهای مغرب و عشاء را خواند؛ قبل از (غیبت) شفق، در حالی که عذری در مردم نبود.»^۱

تطبيق

۶- المعروف في بداية وقت صلاة العشاء ما بعد صلاة المغرب. وقيل عند سقوط الشفق.

قول معروف در ابتدای وقت نماز عشاء، این قول است که (ابتدای وقت نماز عشاء، بلافاصله) بعد از (زمان مورد نیاز برای ادای) نماز مغرب است. و گفته شده که (ابتدای وقت عشاء) هنگام از بین رفتن شفق (و سرخی سمت مغرب) است.

والمناسب الاول لإطلاق آية الغسق، و لصحیحة زرارة عن أبي عبدالله عليه السلام: «صلى رسول الله صلى الله عليه وآله بالناس المغرب والعشاء الآخرة قبل الشفق من غير علة في جماعة. وإنما فعل ذلك ليتسع الوقت على أمته» و غيرها. قول اول مناسب است؛ چون (دو دلیل بر آن داریم: اولاً) آیه غسق (الإسراء؛ آیه ۷۸)، مطلق است و (ثانیاً) صحیحہ زرارہ از امام صادق علیہ السلام می فرماید: «پیامبر صلی الله علیه وآله همراه مردم، نمازهای مغرب و عشاء را خواند؛ قبل از (غیبت) شفق، در حالی که عذری در مردم نبود. پیامبر این کار را کرد تا وقت (ادای) نماز بر امتش وسیع گردد.»

Sc01: ۱۴:۳۹

انتهای وقت نماز عشاء

اقوال متعددی درباره انتهای وقت ادای نماز عشاء مطرح شده است.^۲ دو قول را در زیر بیان می کنیم:

۱. مشهور علما معتقدند وقت ادای نماز عشاء تا نیمه شب امتداد دارد.

ثانیا: نماز عصر را باید تا قبل از غروب بجا آورد.

ثالثا: نماز مغرب را نباید قبل از غروب خواند.

رابعا: نماز مغرب را باید قبل از نماز عشا به جا آورد.

^۱ متن کامل روایت را در بخش تطبیق می بینید.

^۲ برخی از این اقوال، در عبارت ذیل بیان شده است:

المشهور بين الأصحاب (رضوان الله عليهم) ان وقت العشاء الآخرة يمتد الى نصف الليل و هو اختيار السيد المرتضى و ابن الجنيدي و سلا و ابن زهرة و ابن إدريس و جمهور المتأخرين و قال الشيخ المفيد آخره ثلث الليل و هو قول الشيخ في النهاية و الجمل و الخلاف و الاقتصاد و قال في المبسوط آخره ثلث الليل للمختار و للمضطر نصف الليل و جعل في الخلاف و الاقتصاد نصف الليل رواية، و في النهاية آخره ثلث الليل و لا يجوز تأخيره إلى آخر الوقت إلا لعذر... قال في المختلف بعد نقل ذلك: و هذا يدل على ان وقت المضطر عنده ثلث الليل... و قال ابن ابي عقيل أول وقت العشاء الآخرة مغيب الشفق و الشفق الحمر لا البياض فان جاوز ذلك حتى دخل ربيع الليل فقد دخل في الوقت الأخير... و نقل الشيخ في المبسوط عن بعض علمائنا ان آخره للمضطر طلوع الفجر، و نقل عنه انه قال في موضع من كتاب الخلاف لا خلاف بين أهل العلم في ان أصحاب الأعدار إذا أدرك أحدهم قبل طلوع الفجر الثاني مقدار ركعة انه يلزمه العشاء الآخرة... و الأظهر عندي هو امتداد وقت المضطر و المعذور الى نصف الليل و غيرها الى ثلث الليل أو ربعه. (الحدائق الناضرة لأحكام العترة الطاهرة؛ كتاب الصلاة؛ الباب الأول في المقدمات؛ المقدمة الثالثة في المواقيت؛ المقصد -الأول- في مواقيت الفرائض الخمس؛ -المسألة الحادية عشرة- آخر وقت العشاء)

۲. به برخی از علما نسبت داده شده که برای ادای نماز عشاء، فقط تا ثلث شب فرصت هست.

قول اول را مناسب می‌دانیم و می‌پذیریم به دو دلیل:

(الف) اطلاق آیه «أقم الصلاة لدلوك الشمس إلى غسق الليل» (اسراء؛ آیه ۸۷)

(ب) ^۱ صحیحه ابی بصیر از امام باقر علیه‌السلام که می‌فرماید: «قال رسول الله صلى الله عليه وآله : لولا أني أخاف أن

أشق على أمتي لأخرت العتمة إلى ثلث الليل وأنت في رخصة إلى نصف الليل، وهو غسق الليل...»

در این روایت دو مطلب بیان شده است:

مطلب اول: «لولا أن أشق على أمتي لأخرت العتمة إلى ثلث الليل».

برای اینکه معنای این قسمت از روایت را درست درک کنیم بهتر است به روایات مشابه رجوع کنیم. شبیه همین

روایت را در وسائل الشیعه داریم که می‌فرماید: «لولا نوم الصبي و غلبة الضعيف (أو علة الضعيف) لأخرت العتمة إلى

ثلث الليل.» با توجه به این روایت، منظور پیامبر این است که اگر نماز عشاء را زودتر نخوانیم کودکان به خواب

می‌روند و ضعفا اذیت می‌شوند؛ لذا من هم (با اینکه مایلم نماز را تا ثلث شب به تاخیر اندازم ولی) نماز را زودتر

می‌خوانم تا امت من ^۲ به مشقت نیافتند.^۳

این فقره از روایت، ناظر به جعل ثلث شب به عنوان انتهای وقت ادای نماز نیست؛ بلکه این بخش، نهایتاً می‌تواند

انتهای وقت فضیلت را معلوم کند.

مطلب دوم: پیامبر خطاب به راوی می‌فرماید: «و أنت في رخصة إلى نصف الليل».

این فقره از روایت، دال بر مطلوب است و وقت ادای نماز عشاء را تا نیمه شب امتداد می‌دهد.

تطبيق

۷- ویمتد وقت العشاء إلى نصف الليل عند المشهور، خلافاً للمنسوب للشيخ المفيد والطوسي من امتداده إلى ثلثه.

مشهور علما قائلند که وقت (ادای) نماز عشاء تا نیمه شب امتداد دارد؛ بر خلاف نظری که به شیخ مفید و شیخ

طوسی نسبت داده شده است که عبارتست از امتداد وقت ادای نماز عشاء تا ثلث شب.

^۱ طلاب گرامی توجه داشته باشند که آنچه در ادامه متن (به عنوان استدلال بر صحیحه ابی بصیر) می‌آید مطابق تحقیق است؛ هر چند که با بیانات استاد محترم (در فایل صوتی) متفاوت می‌باشد.

^۲ مراد کسانی هستند که در نماز جماعت و یا در سیره، به پیامبر اقتدا کرده‌اند.

^۳ مرحوم شیخ حر عاملی، این روایات را در بابی با عنوان «باب تأکد استحباب تأخیر العشاء حتى تذهب الحمرة المغربية و أن آخر وقت فضيلتها ثلث

الليل» آورده است و این نشان می‌دهد که ایشان این روایات را بدین معنا می‌داند که پیامبر مایل بودند نماز عشاء را تا ثلث شب به تاخیر انداخته و

در انتهای وقت فضیلتش بجا آورند. حتی در برخی روایات آمده که پیامبر شبی این کار را کردند و در نتیجه کودکان به خواب رفته و کمی کار

مشکل شد و همین مسأله موجب شکایت بعضی از اصحاب گردید (محمد بن الحسن باسناده عن الحسين بن سعيد عن النضر بن سويد عن عبد الله

بن سنان قال سمعت أبا عبد الله ع يقول: وقت المغرب إذا غربت الشمس فغاب قرصها. قال و سمعته يقول: أخر رسول الله ليلة من الليالي العشاء

الآخرة ما شاء الله فجاء عمر فذق الباب فقال يا رسول الله نام النساء نام الصبيان؛ فخرج رسول الله فقال: ليس لكم أن تؤذوني ولا تأمروني وإنما

عليكم أن تسمعوا و تطيعوا. "وسائل الشیعه؛ کتاب الصلاة؛ أبواب المواقيت؛ باب تأکد استحباب تأخیر العشاء حتى تذهب الحمرة المغربية و أن آخر

وقت فضيلتها ثلث الليل؛ ح ۴۹۱۳».

والمناسب الأول لإطلاق آية الغسق وصحيحة أبي بصير عن أبي جعفر عليه السلام: «قال رسول الله صلى الله عليه وآله: لولا أني أخاف أن أشق على أمتي لأخرت العتمة^۱ إلى ثلث الليل وأنت في رخصة إلى نصف الليل، وهو غسق الليل...»
 قول اول، مناسب (و مورد قبول ما) است؛ به دليل اطلاق آیه غسق (آیه ۷۸ سوره اسراء) و صحیحه ابی بصیر از امام باقر علیه السلام (در این روایت آمده) که: پیامبر صلی الله علیه وآله فرمود: اگر نمی ترسیدم که بر امتم دشوار باشد همانا نماز عشاء را تا ثلث شب به تاخیر می انداختم (ولی چون بر امتم سخت است من هم در همان اوایل وقت فضیلت، نماز را به جا می آورم) و تو (بدان که تسریع من در ادای نماز، به دلیل ضیق وقت فضیلت و یا ضیق وقت ادای نماز نیست؛ بلکه) می توانی نماز عشاء را تا نیمه شب به تاخیر اندازی که همان "غسق لیل" می باشد (که خداوند در قرآن فرموده است).

والمعارض مدفوع بما سبق.

و ادله معارض (که مخالف با ادله مورد استدلال ما هستند) مردود هستند به همان بیانی که (در رد ادله معارض قبلی) گذشت^۲.

وقت اختصاصی نمازهای مغرب و عشاء

بین غروب آفتاب تا نیمه شب شرعی، وقت ادای دو نماز مغرب و عشاء است که از غروب آفتاب، به اندازه ادای سه رکعت نماز، زمان مختص به مغرب است و به اندازه ادای نماز عشاء^۳ از آخر وقت، زمان مختص به نماز عشاء می باشد^۴.

دلیل این حکم روایتی است که داود بن فرقد نقل کرده است: «داود بن فرقد عن بعض أصحابنا عن أبي عبد الله عليه السلام قال: إذا غابت الشمس فقد دخل وقت المغرب حتى يمضي مقدار ما يصلّي المصلّي ثلاث ركعات فإذا مضى ذلك فقد دخل وقت المغرب والعشاء الآخرة حتى يبقى من انتصاف الليل مقدار ما يصلّي المصلّي أربع ركعات فإذا بقي مقدار ذلك فقد خرج وقت المغرب وبقي وقت العشاء الآخرة إلى انتصاف الليل».

اشکال: این روایت مرسل است (چون مراد از «بعض أصحابنا» معلوم نیست)؛ لذا نمی توان به آن استناد نمود.

جواب: فتوای مشهور علما، مطابق با مضمون این روایت است و (اگر قائل باشیم که شهرت فتوایی جابر ضعف سند است، آنگاه) ضعف سندی این روایت جبران می شود^۱.

^۱ ابن منظور در لسان العرب چنین آورده است: و عتمة الليل: ظلام أوله عند سقوط نور الشفق. و عتمة الليل: ظلامه. طریحی نیز در مجمع البحرین و مطلع النیرین می فرماید: و العتمة: صلاة العشاء

^۲ حیث قال: «والمعارض... لا بد من طرحه لمخالفته لإطلاق الكتاب الكريم».

^۳ که چهار رکعتی است و گاهی (مثل سفرهای شرعی) دو رکعتی می شود.

^۴ فاضل مقداد چنین می فرماید:

و قال ابن بابويه بالاشتراک و عدم الاختصاص. و تظهر الفائدة فيما لو قدم العصر ناسيا و وقعت في أول الوقت، فإنها تصح عند ابن بابويه لا غير. و كذا لو قدم العشاء ناسيا. (التنقيح الرائع لمختصر الشرائع؛ كتاب الصلاة و النظر في المقدمات و المقاصد المقدمات سبع؛ الثانية في المواقيت و النظر في تقديرها و لواحقها؛ القتدير)

۸- واما اختصاص المغرب باول الوقت والعشاء بآخره، فلمرسلة داود بن فرقد - المتقدمة عند البحث عن الظهرين - المنجبرة سندا بفتوى المشهور بناءً على كبرى قاعدة الإنجبار.

این که (گفتیم) نماز مغرب به اول وقت و نماز عشاء به آخر وقت اختصاص دارد به خاطر مرسله داود بن فرقد است - که در بحث از نمازهای ظهر و عصر به آن مرسله اشاره شد^۲ - که (ضعف) سند این مرسله، تقویت می شود به واسطه (مطابقت) فتوای مشهور (با مضمون این روایت)؛ البته اگر قاعدهی انجبار (ضعف) سند (به وسیله شهرت فتوایی) را به عنوان یک کبرای کلی پذیرفته باشیم.

Sc02: ۲۲:۲۶

انتهای وقت نمازهای مغرب و عشاء برای مضطر

اگر کسی به خاطر اضطرار نتواند نمازهای مغرب و عشاء را پیش از نیمه شب بخواند، تا هنگام طلوع فجر (یعنی تا اذان صبح) وقت دارد. دلیل این حکم روایت صحیحی از ابوصیر است. او از امام صادق علیه السلام نقل نموده

^۱ در یکی از حواشی درس سوم، اقسام شهرت را از کتاب فوائد الأصول بیان کردیم. مرحوم نائینی در آن کتاب، شهرت فتوایی را جابر ضعف سند نمی دانست. اما برخی از علما، مثل ضیاء الدین عراقی (معروف به آقا ضیاء)، در مورد شهرت فتوایی قائل به تفصیل هستند. مرحوم عراقی در کتاب «نهایة الأفكار» چنین آورده است:

«و اما الشهرة الفتوائية: فهي عبارة عن مجرد اشتهار الفتوى من المتقدمين على طبق مضمون الرواية مع عدم العلم باستنادهم في الفتوى إلى الرواية الموجودة في المسألة و لا إشكال في كون هذه الشهرة موهنة للرواية التي على خلافها... لو أحرز ان فتواهم على خلاف مضمون الرواية من جهة مناقشتهم في دلالتها، لكان المتبع هو الرواية إذا كانت واجدة لشرائط الحجية... ومع الشك في ذلك و عدم العلم بان فتواهم على خلاف مضمون الرواية، لأجل إعراضهم عن الرواية سندا أو جهة، أو لأجل المناقشة في دلالتها يحكم عليها بحكم الاعراض، لعدم الوثوق الذي عليه مدار حجة الخبر. و انما الكلام في كون هذه الشهرة مرجحة لأحد المتعارضين، أو جابرة لضعف الرواية و منشأ الإشكال ان الترجيح و الجبر بها متفرع على استنادهم في الفتوى إلى الرواية و اعتمادهم عليها، و لا يكفي فيهما مجرد تطابق فتواهم لمضمون الرواية مع عدم إحرار استنادهم إليها في الترجيح أو الجبر... و لكن التحقيق هو التفصيل بين أن يكون الفتوى على طبق القاعدة و بين كونها على خلافها فعلى الأول لا تكون الشهرة الفتوائية مرجحة لأحد المتعارضين و لا جابرة لضعف الرواية فانه مع كون الفتوى على طبق ما تقتضيه القاعدة، يحتمل قريبا كونها هي المستند في فتواهم... فلا تكون الشهرة الفتوائية حينئذ مرجحة للرواية على معارضها و لا جابرة لضعفها إذا لم يكن لها معارض و اما على الثاني و هو كون الفتوى في المسألة على خلاف ما تقتضيه القاعدة، فلا قصور في جابرية الشهرة الفتوائية لضعف الرواية الموجودة في المسألة و مرجحيتها... لحصول العلم العادي بان مستند فتوى المتقدمين هو تلك الرواية و الموجب لذلك أمور ثلاثة بعد انضمام بعضها ببعض أحدها كون الحكم المفتى به على خلاف ما تقتضيه القاعدة و ثانيها إباء عدالتهم و علو مقامهم عن الفتوى في المسألة بلا مستند صحيح عندهم و ثالثها بعد أن يكون لهم مستند آخر غير ما وصل إلينا من الرواية بطرقهم إذ لو كان لهم مستند آخر غير الرواية الموجودة فيما بأيدينا لوصل إلينا منهم، و لكان المتأخرون الشارحون للمتقدمين يستندون إليه في فتواهم بعثورهم عليه لقرب عصرهم بعصرهم حيث انه بانضمام هذه الأمور بعضها ببعض مع اتصال شهرة المتأخرين بشهرة المتقدمين يحصل العلم العادي بأنه لا يكون المستند في فتواهم إلا تلك الرواية الموجودة في المسألة و معه تكون هذه الشهرة جابرة لضعف الرواية...» (نهایة الأفكار؛ القسم الثاني من الجزء الرابع؛ خاتمة في التعادل و التراجيح؛ و تنقيح الكلام يقع في امور؛ الأمر الخامس؛ تکملة؛ إذا لم يكن لأحدهما مزية تقتضي ذلك بأن كانا متكافئين في الدلالة ففيه يقع الكلام في مقامين؛ المقام الثاني في الترجيح؛ بقي التنبيه على أمور؛ الأمر الثالث في مرجحية الشهرة و هي على أقسام الشهرة الروائية و الشهرة العملية و الشهرة الفتوائية؛ اما الشهرة الفتوائية)

^۲ نکته: مرسله ای که در بحث نمازهای ظهر و عصر گذشت، مرسله دیگری است از داود بن فرقد؛ البته هر دو روایت، سند یکسانی دارند و متن آندو نیز بسیار به هم شبیه است.

که فرمود: «اگر کسی خواب بماند در حالی که نمازهای مغرب و عشاءش را نخوانده باشد یا اینکه فراموش کرده باشد و پیش از اذان صبح بیدار شود، چنانچه برای ادای هر دو نماز فرصت دارد باید هر دو را بخواند و اگر می‌ترسد که (فقط برای یکی وقت داشته باشد و) یکی از نمازها فوت شود باید ابتدا نماز عشاء را بخواند...». روایات دیگری هم دال بر این مطلب هستند.

تطبیق

۹- واما امتداد وقت العشاءین للمضطر الى طلوع الفجر، فلصحيحة ابي بصير عن ابي عبدالله عليه السلام: «ان نام رجل ولم يصل صلاة المغرب والعشاء او نسي فان استيقظ قبل الفجر قدر ما يصلها كليهما فليصلهما. وان خشي ان تفوته احدهما فليبدأ بالعشاء الآخرة...» وغيرها.

(قائل شدیم به) امتداد وقت نمازهای مغرب و عشاء تا طلوع فجر برای مضطر (این فتوا) به دلیل صحیحی که ابی بصیر از امام صادق علیه‌السلام است که فرمود: «اگر کسی خواب بماند در حالی که نمازهای مغرب و عشاءش را نخوانده باشد یا اینکه فراموش کرده باشد و پیش از اذان صبح بیدار شود، چنانچه برای ادای هر دو نماز فرصت دارد باید هر دو را بخواند و اگر می‌ترسد که (فقط برای یکی وقت داشته باشد و) یکی از نمازها فوت شود باید ابتدا نماز عشاء را بخواند...» و غیر این صحیحی (ادله دیگری بر فتوایمان داریم).

ابتدا وقت نماز صبح

ابتدای وقت ادای نماز صبح، ابتدای طلوع فجر صادق^۱ است. دو دلیل بر این مدعا اقامه می‌کنیم:

۱. عدم مخالفت علما با این فتوا.

۲. آیه قرآن که می‌فرماید: أقم الصلاة لدلوك الشمس الى غسق الليل و قرآن الفجر إن قرآن الفجر كان مشهودا (اسراء؛ آیه ۷۸). اولاً مراد از «قرآن الفجر» نماز صبح است^۲ و ثانیاً تنها وجهی که می‌تواند نسبت دادن نماز به فجر را جایز گرداند این است که ابتدای وقت آن نماز، طلوع فجر باشد.

^۱ در شرح سید محمد کلاتر بر الروضة البهية فی شرح اللمعة دمشقية چنین آمده است: «الفجر الصادق أي (البياض) الممتد في عرض الأفق فينشر فيه، بخلاف الفجر الكاذب فإنه يصعد من الأفق إلى السماء، و يحيط به سواد الليل من الطرفين و لذلك يقال له: "ذنب السرحان" أي الذئب، تشبيهاً بذنب الذئب رافعا له إلى السماء، حيث إن وسطه أبيض، و كل من طرفيه أسود.»

^۲ علی بن محمد عن سهل بن زیاد عن أحمد بن محمد بن أبي نصر عن عبد الرحمن بن سالم عن إسحاق بن عمار قال قلت لأبي عبد الله (ع) أخبرني بأفضل المواقيت في صلاة الفجر فقال مع طلوع الفجر إن الله عزّ و جلّ يقول و قرآن الفجر إن قرآن الفجر كان مشهودا یعنی صلاة الفجر تشهد ملائكة اللیل و ملائكة النهار فإذا صلى العبد الصبح مع طلوع الفجر أثبتت له مرتين أثبتها ملائكة اللیل و ملائكة النهار (الكافي؛ كتاب الصلاة؛ باب وقت الفجر؛ ح ۲) و سأل سعيد بن المسيّب علی بن الحسين (ع) فقال له متى فرضت الصلاة على المسلمين علی ما هي اليوم عليه، فقال بالمدينة حين ظهرت الدعوة و قوى الإسلام و كتب الله عزّ و جلّ علی المسلمين الجهاد زاد رسول الله (ص) في الصلاة سبع ركعات في الظهر ركعتين و في العصر ركعتين و في المغرب ركعة و في العشاء الآخرة ركعتين و أقرّ الفجر علی ما فرضت بمكة لتعجيل عروج ملائكة اللیل إلى السماء و لتعجيل نزول ملائكة النهار إلى الأرض فكانت ملائكة النهار و ملائكة اللیل يشهدون مع رسول الله (ص) صلاة الفجر فلذلك قال الله تبارک و تعالی «و قرآن الفجر إن قرآن الفجر كان مشهودا» يشهده المسلمون و تشهد ملائكة النهار و ملائكة اللیل (من لا يحضره الفقيه أبواب الصلاة و حدودها؛ باب علّة التّقصير في السّفر؛

تطبيق

۱۰- وأما أن بداية صلاة الصبح طلوع الفجر، فلا خلاف فيه.

اختلافی در این مطلب نیست که ابتدای وقت (ادای) نماز صبح، هنگام طلوع فجر است.

ويدل عليه قوله تعالى: أقم الصلاة لدلوك الشمس الى غسق الليل وقرآن الفجر

آیه قرآن (نیز) بر این فتوا دلالت دارد: «نماز(های ظهر، عصر، مغرب و عشاء) را از زوال خورشید تا نیمه شب به پای دار و "قرآن الفجر" را (نیز به پای دار)»

فإن المراد من قرآن الفجر هو صلاة الصبح، ولا وجه لنسبتها الى الفجر إلا كون بدايتها ذلك.

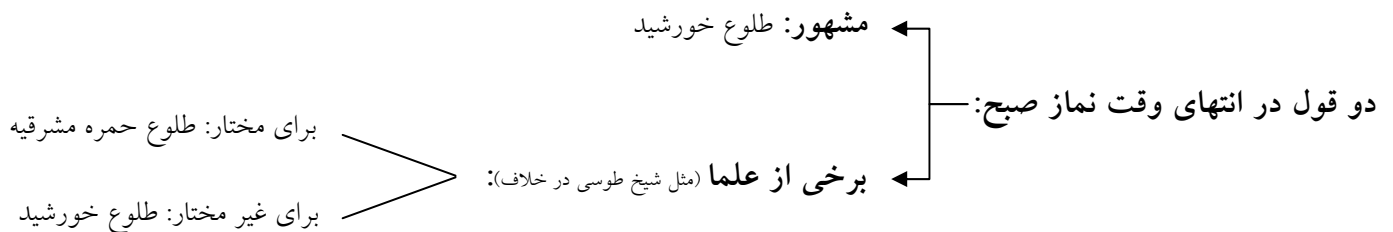
(این آیه دال بر فتوای ماست) چون (اولاً) مراد از «قرآن الفجر» نماز صبح است و (ثانیاً) تنها وجهی که برای انتساب این نماز به فجر وجود دارد این است که ابتدای (وقت) این نماز، طلوع فجر باشد.

انتهای وقت نماز صبح

درباره انتهای وقت ادای نماز صبح دو قول را بیان می‌کنیم:

۱. مشهور: طلوع خورشید

۲. قیل^۱: طلوع حمزه مشرقیه برای شخص مختار و طلوع خورشید برای غیرمختار.

مصنف، قول مشهور را می‌پذیرد. دلیل پذیرش قول مشهور این است که روایت صحیحی از زراره نقل شده که امام باقر علیه‌السلام فرمودند: «هنگام (ادای) نماز صبح از طلوع فجر است تا طلوع خورشید.»

تطبيق

۱۱- وأما أن نهايتها طلوع الشمس، فهو المشهور. وقيل الى طلوع الحمرة المشرقية للمختار والى طلوع الشمس لغيره.

اینکه انتهای (ادای) نماز صبح، طلوع خورشید است، (مشهور بین علما) است؛ البته گفته شده که (انتهای وقت) برای شخص مختار تا طلوع حمزه مشرقیه (و ظهور سرخی در طرف مشرق) و (انتهای وقت) برای غیرمختار، طلوع خورشید است.

والمناسب الاول لصحیحة زرارة عن أبي جعفر عليه السلام: «وقت صلاة الغداة ما بين طلوع الفجر الى طلوع الشمس.»

^۱ مثلاً مرحوم شیخ طوسی در کتاب «الخلاف» می‌فرماید: «أول وقت صلاة الفجر لا خلاف فيه أنه حين يطلع الفجر الثاني، فاما آخر الوقت فعندنا أن وقت المختار الى أن يسفر الصبح و وقت المضطر الى طلوع الشمس.» (الخلاف؛ كتاب الصلاة؛ مسائل؛ مساله ۱۰ اول وقت صلاة الفجر)

قول اول، مناسب (و مورد پذیرش) است به خاطر صحیحه زراره از امام باقر علیه السلام (که فرمود): « هنگام (ادای) نماز صبح از طلوع فجر است تا طلوع خورشید.»

Score: ۳۱:۱۰

چکیده

۱. غسق به معنای نیمه شب است لذا آیه «أقم الصلاة لدلوك الشمس إلى غسق الليل» دال بر این است که انتهای وقت نماز مغرب نیمه شب است.
۲. ابتدای وقت نماز عشاء، بلافاصله بعد از ادای فریضه مغرب است؛ به دلیل:
الف) اطلاق آیه «أقم الصلاة لدلوك الشمس إلى غسق الليل»
ب) روایت صحیحی از امام صادق علیه السلام دال بر فعل پیامبر صلی الله علیه وآله
۳. انتهای وقت نماز عشاء، نیمه شب است؛ به دلیل:
الف) اطلاق آیه «أقم الصلاة لدلوك الشمس إلى غسق الليل»
ب) قول و فعل پیامبر
۴. هر یک از نمازهای مغرب و عشاء، دارای وقت اختصاصی هستند.
۵. شخصی که به واسطه عذر نتواند نمازهای مغرب و عشاء راتا نیمه شب بخواند تا طلوع فجر وقت دارد.
۶. طلوع فجر صادق ابتدای وقت ادای نماز صبح و طلوع آفتاب انتهای آن است.